

NOVACHENKO T. V. A self- development of future lecture's personality.

The practical aspect of decision of personality-meaningful purpose of samorazvytya is examined in the article: ability to plan; orientation on the self-education of necessary professional internals, evaluation of the attained results and ability to set the new problems.

Поляшенко Т. В.

Київський національний університет культури і мистацтв

РЕЦЕПЦІЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті узагальнено думки вітчизняних дослідників щодо відображення звичаєвого права в українській культурі, виокремлено безпосередньо-практичні форми його представлення.

Актуальність проблеми. Історія правової регуляції заглиблена у багатотисячолітню історію людської культури та цивілізації. Кожна людська спільнота фактично споконвіку інтегрувалася стереотипами табу, численних норм і правил, які постали з первісної синкретичної свідомості й еволюціонували до упорядкованих державами правових систем.

Неписане звичаєве право утворилося шляхом неухильного дотримання багатотисячолітніх народних звичаїв, які регулювали процеси праці та побуту. Причому навіть застаріла несправедливість, освячена звичаєм, з позицій морально належного засуджувалася як і скоєна недавно. Феномен звичаю виступає могутньою підвалиною, що цементує конкретний устрій людського буття, забезпечуючи успішність його функціонування. Мораль же виконує роль підсилювача значущості звичаю, виходячи з власних критеріїв й вважаючи існуючий порядок речей виправданим та належним. Норми неписаного, звичаєвого права зберігаються в народній пам'яті у формі психологічних переживань, усталених уявлень про правду і справедливість. Проте до останнього часу вони у контексті історії української культури та впливу на сучасні культурні процеси у нашій державі не стали об'єктом спеціального дослідження.

Дослідженням природи явищ "право" і "звичай" присвячено багато робіт вчених-істориків та правознавців. Знаковими серед них є дослідження М. Грушевського, в яких зародження звичаєвого права та моралі органічно пов'язані із становленням звичаю, соціокультурного фактора дозволеного й недопустимого. Вчений наголошує, що головна відмінність між правом і звичаєм стосується механізмів їх функціонування у практиці суспільного

життя. Задовго до появи нормативних актів звичай регулював поведінку кожного члена суспільства докладніше й категоричніше, ніж примусово-правові норми, й здобує державою у такий спосіб поступалося свідомості людського сумління [8].

У пожовтневий період багато суспільствознавців, досліджуючи звичаєве право, вбачали в ньому “справді народне право”. У складі Української Академії наук протягом 1918–1933 рр. діяла спеціальна комісія з вивчення історії звичаєвого права нашого народу. Праці її співробітників разом з дореволюційними дослідженнями П. Єфименка, О. Єфименко, О. Левицького, О. Кістяківського, П. Чубинського та ін. містять унікальний фактичний матеріал у сфері правових звичаїв українців. Здійснено порівняльний аналіз із звичаєвим правом народів інших країн й зроблено висновок про високий рівень правової культури наших пращурів.

Дослідженням трансформації родинно-побутових і шлюбно-сімейних відносин у правовому аспекті приділено належну увагу у творчості М. Максимовича, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, В. Милорадовича, М. Рильського та ін. Предметом їх розвідок були переважно весільно-шлюбні обряди, взаємини чоловіка й дружини, виховання дітей у сім'ї. Розмаїті звичаї і традиції українського народу аналізувались класиками нашої національної культури, виходячи з тогочасних знань про людину, її розвиток та суспільне призначення.

Вагомим внеском у справу дослідження звичаєво-правової культури українців правомірно вважати наукові праці вітчизняних учених другої половини XIX–початку XX ст. І. Франка, І. Оршанського, М. Владимирського-Буданова, В. Мухіна, Н. Полонської-Василенко та ін.

Праці О. Курочкіна висвітлюють напрями трансформації святкової традиції в сучасних умовах. За роки державної незалежності активізувалися фахові етнографічні розвідки на ниві історії звичаїв, обрядів і свят українців (праці Н. Аксьонової, Т. Гаєвської, Н. Здоровеги, В. Скуратівського та ін.).

Водночас в українській культурології на даний момент бракує комплексних досліджень відображення традицій звичаєвого права в культурі України. Так само й ремінісценції звичаєвого права в сучасній українській культурі фактично залишаються поза увагою. Тому метою цієї статті є узагальнення літератури з зазначеної проблеми.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Звичаєво-правова культура українців є однією з

маловивчених тем в українській теорії та історії культури. На відміну від інших сфер – традиційної духовної та матеріальної культури – народна правова культура тривалий час залишалася неперіоритетною темою.

Наразі в Україні вивченню обрядів та звичаїв українського народу присвячені праці О. Курочкіна, Л. Малоокої, В. Скуратівського, В. Біляцької, О. Німанської та ін. Не заперечуючи базового, основоположного місця юридичного права в системі соціальних регуляторів цивільних відносин, юридичного права як цінного соціального досягнення, відродження українськості в нашій державі, українська людина потребує повернення до своїх витоків – знання звичаєвого права в українській культурі, яке регулювало людські відносини та моральні вчинки.

Виклад основного матеріалу. У своїй праці “Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е.” відомий дослідник нашої минувшини, археолог Ю. Шилов, спираючись на методологічні настанови Б. О. Рибаківа, стверджує: “...Історія народу починається не з моменту запису кимсь тієї чи іншої назви цього народу і не від трактування вченими таких записів – а від тих глибин давнини, які зберігаються самим народом в його етнокультурі...” [14, с. 12].

Що стосується формування традицій наукового дослідження звичаєво-правових відносин, то її основи закладено ще у XIX ст. у творах П. Чубинського, О. Кістяківського, О. Єфименко, І. Франка та ін. Витоки національної школи вивчення теми значно розвинули у 20–30-х роках XX ст. члени так званої Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН. Проте хвиля сталінських репресій зупинила цей процес на багато років і навіть десятиліть, і це надзвичайно згубно позначилося на якості й обсягах наукового дослідження звичаєво-правової культури українського народу в усьому розмаїтті її проявів.

Особливу роль у галузі збирання цих скарбів народної культури належить П. Чубинському, чиї праці з різних етнографічних питань стали надзвичайно потужним фактором розвитку вітчизняної фольклористики. Під час низки експедицій учений зібрав, систематизував та проаналізував величезну кількість феноменів народного життя, відобразивши їх у семи томах та дев'яти книгах своїх “Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край”. Ця фундаментальна робота, що вийшла друком у Петербурзі в 1872–1879 роках, отримала захоплені відгуки провідних етнологів того часу.

Етнографічний нарис О. Воропая “Звичаї нашого народу” містить ідею

про те, що звичаєве право зберігає незмінною свою сутність за всіх трансформацій української звичаєвої культури. Природа права в українській ментальності інтерпретується як природа звичаю, тобто споконвічного закону матеріального буття, що походить нібито із закономірностей самої природи. Типовий для української ментальності архетип природи в цьому сенсі набуває ознак визначального закону, амбівалентність якого на піддається сумніву [1].

Як наголошував відомий український історик права Андрій Яковлів, головним історичним джерелом українського права є неписане звичаєве право, що виникло протягом віків у результаті вироблення традиції постійного дотримання певних звичаїв та підпорядкування всіх норм життя й побуту ustalеним звичаєвим правилам. “Норми неписаного, звичаєвого права – підкреслює знаний дослідник українського правознавства, – зберігаються в почуттях правди й свідомості обов’язку чинити так, як указують звичаї, і назовні ці норми виявляються тільки в потрібні моменти у формі чину відповідно до внутрішнього змісту звичаєвої норми” [15, с. 231].

Немає нічого дивного в тому, що дослідженням родинно-виховних і шлюбно-сімейних відносин, їх правових аспектів займалися гуманітарії – історики й літератори, починаючи з М. Максимовича та Г. Квітки-Основ’яненка до М. Костомарова, Т. Шевченка, а також П. Куліша, В. Милорадовича та ін. У їх творчості як об’єкт дослідження поставали актуальні проблеми сучасного життя, зокрема родинні взаємини, станові конфлікти, вшанування традицій, виховання дітей тощо. Примітною рисою поглядів вітчизняних учених-етнографів та письменників на проблематику сповідування народних традицій було порівнювання останніх із суспільними течіями того часу, які пропагували рівноправ’я людей та демократичні цінності в суспільній ієрархії, у тому числі в подружньому житті. Так, в українській традиції і подружня взаємоповага, і виховання дітей ґрунтувалися на основах християнської моралі в поєднанні зі старовинними традиціями звичаєвого права. Навіть саме слово “шлюб” в українській мові походить від староукраїнського “слюб”, тобто взаємне кохання. Слід зазначити, що практично всі основні положення традиційної української родинної моралі містяться, у дещо трансформованому вигляді, в сучасних законодавчих актах нашої держави про шлюб і сім’ю.

У сучасній Україні фактично відсутні фахові юридичні праці з питань правової звичаєвості. Але вчені-етнографи торкаються у своїх публікаціях окремих фактів зазначеної проблематики. М. Гримич у своїй дисертаційній

роботі на підставі вивчення широкого кола історичних, етнолінгвістичних, етнографічних та історико-правових джерел здійснила комплексне дослідження особливостей формування та становлення звичаєво-правової культури українців XIX – початку XX ст.

Дослідниця розглянула питання народної правосвідомості і проаналізувала особливості українського звичаєвого інституту власності. Досліджуючи сімейні звичаї поділу майна і спадкування, “жіноче право”, інститут приймацтва, внутрішньосімейні та позасімейні договірно-зобов'язальні й економічні традиції, М. Гримич запропонувала загальноукраїнські моделі побутування звичаїв та їх локальну специфіку. Обґрунтовано при цьому взаємозв'язок особливостей народно-звичаєвої культури з ментальністю українців, взаємодію звичаю та права [3].

Досліджуючи звичаєве цивільне право українців, М. Гримич зазначає, що в етнологічній та історико-правовій науці існують два підходи до трактування звичаю. Перший – нормативістський, другий – соціологічний та третій – антропологічний. Перший базується на баченні звичаю як незмінної, обов'язкової норми, представники другого вважають головними рисами звичаю передусім гнучкість, варіабельність, адаптивність [4, с. 10]. Аналізуючи погляди на звичай О. Єфименко, М. Гримич відзначає, що народне звичаєве право і право культурне представляють собою два уклади юридичних уявлень, типово відмінних один від одного, і тому будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії є невдячною справою [4, с. 10].

Оригінальними є міркування М. Гримич щодо механізмів творення українського виховного ідеалу, основних архетипів ментальності, що визначають характер формування етнічних стереотипів, систем спорідненості в традиційному суспільстві. Дослідниця висвітлила роль народно-педагогічних уявлень у формуванні договірно-зобов'язальних звичаєво-правових відносин у селянській родині XIX – початку XX ст.

Подібною до попередньої праці зі своєю дослідницькою технологією є кандидатська дисертація Р. Гузій “Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.)”, де застосовано комплексний підхід до дослідження похоронної обрядовості українців цього регіону. Дослідником проаналізовано сукупність звичаєво-ритуальних явищ у широкому етнокультурному контексті, на загальноукраїнському, всеслов'янському, загальноєвропейському фоні та в історико-генетичній перспективі. З'ясовано походження та первісне значення багатьох елементів народного

похорону, простежено їх міжобрядові паралелі [5].

У дисертаційному дослідженні О. Галько “Шлюб і сім'я у бойків Карпат наприкінці XIX ст. – до 1939 р.” зазначається, що у цьому регіоні існували дві історичні форми сім'ї: мала та рудименти великої. Авторкою проаналізовано вплив звичаєвого права на механізми сімейно-побутової традиції на успадкування майна, одержання віна, а також на лідерство у селянській родині. Нею ж досліджено локальну специфіку весільних, родильних, поховальних обрядів, а також особливості календарних обрядів у бойківській сім'ї.

Досліджуючи дошлюбні звичаї та традиції, з'ясовано, що регулюванням стосунків молоді займались парубочі і дівочі об'єднання (громади), які мали своєрідний неписаний статут, очолювались виборними особами з наданими їм функціями керівників організації і проведення дозвілля [2]. У XX ст. це були неформальні об'єднання неодруженої молоді, які вже втратили більшість структурно-функціональних ознак, але ще відігравали важливу роль в організації відповідального періоду в житті людини – підготовки до одруження. Дівування і парубкування відбувалося винятково в межах визначеного колективу, який функціонував як соціальний організм, керуючись звичаєво-правовими нормами [10].

Книга “Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.” присвячена одній з найактуальніших проблем історії українського права. В ній у контексті сучасних досягнень культурології, соціальної та юридичної антропології розглядаються сутність та характер звичаєвого права як соціально-правового явища, теоретичні аспекти походження та еволюції правового звичаю як форми (джерела) права; взаємовплив позитивного та звичаєвого права. Детально аналізується процес становлення теорії звичаєвого права у працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Особливий акцент зроблено на висвітленні маловивченого досвіду діяльності Комісії для вивчення звичаєвого права України, яка діяла у Всеукраїнській (Українській) Академії наук в 1918–1934 рр. Подаються результати досліджень конкретно-історичних проблем місця і ролі звичаєвого права в системах права Київської Русі, Литовсько-Руської держави, а також інших держав, до складу яких входили українські землі протягом XVI–XIX століть [11].

Н. Жмуд досліджено та проаналізовано засоби родинного виховання, народної педагогіки загалом на матеріалах фольклору, на основі аналізу народного календаря та процесу формування й передачі виробничих знань

та навичок народних ремесел та промислів тощо, які впливають із закономірностей виховання й визначають загальне спрямування виховного процесу та основні вимоги до його змісту. Дослідник наголошує на тому, що одним із найпотужніших засобів народної педагогіки є фольклор, який формує світогляд дітей та сприяє засвоєнню етнічних стереотипів поведінки, що є головним механізмом стабільності і безперервності культури. Так, в обрядових піснях нашого народу – колядках, які збереглися живими і діючими до сьогодні, – значне і визначне місце посідає тематика про створення світу, то, відповідно, це і є глибина етнокультури пращурів українців, витоки історичної пам'яті українського народу [6].

Відтак ефективність застосування норм та правил поведінки, зафіксованих у фольклорі, полягає у швидкому засвоєнні, оскільки відбувається учіння без спеціального навчання. Широко залучувані до народної педагогіки різноманітні жанри фольклору (скоромовки, лічилки, загадки, пісні, вірші, прислів'я та приказки, казки, ігри тощо) були спрямовані на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ, формування перших уявлень про моральні категорії та позитивну поведінку [6].

Важлива інформація про роль звичаєво-правничого інституту у сімейно-шлюбних відносинах, сімейно-родовому житті українців (перші правні дії в житті новонародженого, етапність дошлюбних відносин молоді, усиновлення тощо) наведена в дослідженні О. Івановської [7]. Серед сучасних українських етнографів – дослідників календарно-побутової обрядовості передусім заслуговують на увагу праці В. Сапіги [12] та В. Скуратівського [13]. Аналіз свят і обрядів, здійснений цими вченими, дає змогу реконструювати й осмислити архаїчні форми господарювання й побуту, суспільних відносин, специфіку прадавніх та православних світоглядних уявлень в контексті звичаєвого права.

Об'єктом фахового дослідження Л. В. Малоокої є історична еволюція звичаїв, відображена у відправленні масових свят українців. В дисертації, здійснюючи аналіз основних свят українців, дослідниця обґрунтовую думку, що в святково-обрядовій сфері духовної культури традиції функціонують на звичаєвій основі, виступаючи втіленням автентичності, первинності та нерелексованості. Специфіка обрядової трансляції традиції передбачає безпосередньо-практичну форму дій, наявність суворо регламентуючих правил поведінки (ритуалу), усного передання у фольклорі та міфології [9].

Як видно з наведених даних та історіографічних узагальнень, способи

відображення звичаєвого права в українській культурі обумовлюються специфікою праворозуміння в суспільстві загалом, мірою розвитку у цивілістичній науці, літературі та мистецтві, фольклорі тощо достатнього рівня усвідомлення феномену звичаєвого права, їх обґрунтованою диференціацією. Тому дослідження історико-правових засад звичаєвості є безумовно важливим на сучасному етапі розвитку української державності й подальшого удосконалення правової культури нашого народу.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У дослідженні звичаєвого права в культурі України виокремлюються наступні напрями: історичний (О. Курочкін, Л. Малоока, Л. Медушевська та ін.), етнографічний (М. Гримич, Н. Жмуд, О. Івановська та ін.), мистецтвознавчий (В. Скуратівський, В. Сапіга, В. П. Біляцька та ін.). Водночас дослідженню звичаєвого права у контексті феноменів культури в сучасній Україні присвячено не так багато спеціальних праць порівняно з дожовтневими часами (роботи П. С. Єфименка, О. Я. Єфименко, О. І. Левицького, О. Ф. Кістяківського, П. П. Чубинського історичного та етнографічного характеру, дослідження у сфері культури і побуту населення на території України, а також роботи з історії держави і права України) і 20-30-х років ХХ ст. (діяльність постійної комісії для вивчення звичаєвого права України при ВУАН). З огляду на перспективи подальших досліджень видається актуальним дослідження традицій звичаєвого права в календарно-обрядовій культурі українців.

Використана література:

1. *Воропай О.* Звичаї нашого народу (етнографічний нарис) / Воропай О. – К. : Оберіг, 1993. – 589 с.
2. *Галько О. Ю.* Шлюб і сім'я у бойків Карпат наприкінці ХІХ ст. – до 1939 р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О. Ю. Галько / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
3. *Гримич М. В.* Звичаєво-правова традиційна культура українців ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.05 / М. В. Гримич; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 30 с.
4. *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття / Гримич М. В. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.
5. *Гузій Р. Б.* Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (ХІХ – ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Р. Б. Гузій / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. – Львів, 2002. – 23 с.
6. *Жмуд Н. В.* Народна педагогіка як етноформуєчий чинник : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Рильського. / Н. В. Жмуд. – К., 2005. – 20 с.
7. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: етнотвор. аспект : навч. посіб. / [Голова ред. ради В. І. Шпак] / О. П. Івановська. – К. : ЕксОб, 2002. – 263 с.
8. *Костенко Л.* Право звичаїв / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2006. – № 8. – С. 91-95.
9. *Малоока Л. В.* Історична еволюція масових свят українців : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 17.00.01 / Л. В. Малоока. – К., 2005. – 19 с.

10. Петрова Н. О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20–80-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського / И. О. Петрова. – К., 2004. – 20 с.
11. Правовий звичай як джерело українського права ІХ-ХІХ ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – 280 с.
12. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї / В. К. Сапіга. – К.: Знання України. – 1993. – 112 с.
13. Скуратівський В. Український народний календар / В. Скуратівський. – К.: Техніка, 2005. – 384 с.
14. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис. до н. е. – II тис. н. е. / Шилов Ю. О. – К.: Аратта, 2002. – 272 с.
15. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульянівська; вступ ст. І. М. Дзюби; перед, слово М. Антоновича. – К., 1993. – С. 222-236.

ПОЛЯШЕНКО Т. В. *Рецепция обычного права в украинской культуре: историография проблемы.*

В статье обобщены мнения отечественных исследователей по поводу отображения обычного права в украинской культуре, выделены непосредственно-практические формы его представления.

POLYASHENKO T. V. *The reception of the custom right in the Ukrainian culture: historiography of the problem*

The thoughts of the domestic researchers concerning the custom right reflection in the Ukrainian culture are krystallized, the direct-practical forms of its representation are marked out in the article.

Постоюк Н. В.
Київський Національний університет
імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬНО КОРИСНА ПРАЦЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Д. Л. СЕРГІЄНКА

Розглянуто ідеї організації суспільно корисної праці учнів у педагогічній спадщині Д. Л. Сергієнка, провідного українського спеціаліста з питань політехнічної освіти і трудового виховання другої половини ХХ століття. Проаналізовано думки педагога про форми, зміст і особливості планування суспільно корисної праці у школі.

Розвиток сучасного суспільства створив умови для дискусій з проблеми підготовки учнівської молоді до самостійної трудової діяльності. В результаті дебатів педагогів, учених, політиків та економістів виникла спільна думка: висококваліфікований спеціаліст – запорука добробуту держави, її конкурентоспроможності на світовій арені. Сьогодні переважна більшість випускників загальноосвітніх шкіл недостатньо підготовлена до